

Intervenții specifice în cazuistica restaurării

Cornelia Bordașiu

Friză fragmentară de iconostas cu icoane prăznice de la mănăstirea Bistrița¹

Fragmentul provine din friza cu icoanele ce reprezintă patimile lui Iisus Hristos, mai precis, extrema dreaptă din axul median al iconostasului. Din totalul de șase icoane exemplificăm cu icoana „Sf. Mahramă” și icoana „Biciuirea lui Hristos” (foto 1).

Suportul original al frizei a fost confecționat dintr-o scândură masivă de lemn de tei. Dulapul inițial din care a fost confecționată avea o grosime de aproximativ 5 cm; o lățime de 34 cm și o lungime de care nu poate fi determinată din lipsa unor repere originale.

Scândura debitată inițial mecanic a fost prelucrată ulterior manual, se observă pe spate urmele de finisare din teslă. Zonele rezervate icoanelor cvadrilobate – riniforme au fost degroșate din grosimea scândurii sub nivelul decorației sculptate și traforate care alternează cu icoanele. Câmpul icoanei este ușor bombat la centru iar chenarul este decorat cu panglică frântă într-o manieră specifică barocului, ce se termină în vultură la partea superioară și inferioară a icoanei.

Aceasta este subliniată la rândul ei de un vrej ale cărui jumătăți de frunze sunt sculptate într-un plan supraînălțat față de panglica ce conturează imaginile icoanelor. În pasul dintre icoane de cca. 15 cm elementele decorative traforate sunt dispuse simetric față de un ax vertical ce se detașează din planul de fundal al frizei de culoare roșie cu aproximativ 3 cm.

Decorația este subliniată în axul vertical de lalele susținute de butoni – motiv de asemenea specific stilului baroc – care alternează cu cârcei ce continuă simetric vrejul de pe cadrul icoanei.

Icoana cu „Sf. Mahramă” ce marca axul vertical median al iconostasului este supradimensionată: aproximativ 34 cm în lățime și 59 cm în lungime, față de restul icoanelor din friză de circa 34 cm în lățime și 38 cm în lungime.

Atât decorația sculptată cât și icoanele sunt așezate transversal pe direcția fibrei lemnului. Partea decorativă este poleită diferențiat cu foiță metalizată de aur și argint ceea ce dă un plus de opulență ansamblului frizei de unde decorația se detașează (iese în față) evident.

Conform observațiilor micro stratigrafice se remarcă cele două metode de realizare a stratului pictural: prin poleirea părții decorative și tehnica diferită de realizare

a icoanelor la care s-a folosit o tempera grasă. Poleirea s-a realizat peste o grunduire prealabilă în două straturi a decorației sculptate peste care a fost pensulat un strat de bolus de culoare roșu englez, folosit pentru fixarea foiței de aur și argint care reprezintă evidente urme de polisare și care a fost protejată ulterior cu un strat de șellak neuniform distribuit prin pensulare (se remarcă scursurile) pe formă. Probabil peliculizarea de protecție s-a efectuat la final după ce elementele iconostasului au fost montate la verticală.

În ceea ce privește tehnica de lucru a icoanelor sunt evidente diferențele stilistice față de icoanele tradiționale care mai păstrează maniera bizantină de lucru. Tehnica de lucru este total alta, personajele sunt prezentate într-o manieră mult mai liberă ce pune în valoare dinamismul compoziției, dat de mișcarea uneori forțată, exagerată a brațelor și picioarelor ce este subliniată o dată în plus de draperiile fluturânde. De asemenea sunt evidente anumite stângăcii în realizarea ce urmărea să dea expresivitate portretelor: ochii supradimensionați, disproporții anatomice și grimase. Personajele au portretele miniaturizate, draperiile prezintă cute redat contrastant față de tonul local, și modelul formei este realizat într-o manieră naturalistă. Compoziția este redată pe un fundal arhitectural realizat în tonuri gri-albăstrui neutre cu contururi ce sugerează o perspectivă stângace.

Culorile pastelate: rozuri, griuri, albastru deschis sunt aplicate într-o manieră lisă cu un liant mai gras ce se apropie de tehnica picturii în ulei. Icoanele trec în plan secundar față de decorația somptuoasă.

Această tehnică de lucru inițială cu deficiențe, a cauzat în timp sub acțiunea unei multitudini de factori forme specifice de degradare care vor fi analizate în continuare diferențiat.

Analiza stării de conservare a suportului (fig. 1.)

Suportul de lemn original dintr-o singură scândură s-a tensionat în numeroase rânduri sub acțiunea diferită a factorilor de microclimat – temperatură și umiditate oscilante.

Lemnul fiind un material higroscopic are tendința de a-și găsi echilibrul higric, el absoarbe și elimină alternativ excesul de umiditate provenind din mediul ambiant. Fibra lemnului se contractă și se decontractă în mod diferit în funcție de structura sa (alburum și lemnum) și pe urma inelelor de creștere anuală. Aceste contracții produc tensionarea fibrei cu modificarea dimensiunilor și planeității inițiale care au diferite forme de manifestare ca: fisuri pe

¹ Comuna Ștefan Cel Mare, jud. Bacău

urma fibrei lemnului cu sau fără distanțare, decolarea traverselor din locașul inițial, dezlipirea îmbinărilor efectuate prin încheiere, etc.

În plus pe fondul umidității crescute și a temperaturii favorabile pe suportul de lemn s-a instalat un atac masiv al insectelor xilofage ce se evidențiază la suprafață prin numeroase orificii de eclozare, iar în structura lemnului prin gradul avansat de fragilizare a acestuia. În urma consumului ligninei și celulozei de constituție produs de insecte în stadiul larvar, lemnul și-a pierdut rezistența mecanică inițială și friza prezintă fracturi masive cu detașarea suportului. În zonele traforate unde rezistența era mai mică se observă lipsuri numeroase de elemente decorative.

La partea inferioară friza prezintă pe toată lungimea fragmentului lipsuri mari din suportul original care s-a pierdut în urma unor șocuri mecanice sau pur și simplu sub propria greutate a iconostasului. Degradările sunt de proporții și ca urmare a faptului că la cutremurul din 1977 peste iconostas s-a prăbușit o parte din bolta altarului; în urma șocului produs, din cele două frize cu icoane praznicare au mai rămas doar câteva fragmente (martor).

Pe spatele suportului se remarcă o intervenție anterioară de protejare a lemnului prin aplicarea unei vopsele de ulei cu scopul de a inhiba atacul activ al insectelor xilofage (foto 2. a-b.). Total necorespunzătoare această intervenție a menținut excesul de umiditate acumulat de lemn în timp, îngreunând evaporarea apei și facilitând pe fondul materialelor de natură organică din substrat, activarea atacului insectelor. Acestea au consumat total lemnul de constituție ce se evidențiază prin aspectul spongios specific al suportului. Repictarea versoului aplicată direct peste depunerile de murdărie fără o curățare prealabilă a facilitat dezvoltarea unui atac biologic combinat cu fungi care au consumat prin metabolizare celuloza din structura lemnului.

Pe lângă repictare sunt evidente și alte intervenții ulterioare necorespunzătoare constând în: chituirii pe formă pentru disimularea zonei de desprinderea elementului decorativ ce au folosit materiale incompatibile cu starea avansată de fragilizare a lemnului, în speță chituri pe bază de soluții de clei cu concentrație mare. Chiturile au fost efectuate defectuos, încălecau stratul pictural original și nu respectau forma inițială a elementului ce lipsea, în plus după uscare ele au tensionat suplimentar lemnul aferent fragilizat și aveau un aspect inestetic.

În zonele lacunare de unde lipsește stratul pictural sunt evidente diferențele de nivel ale suportului original fragilizat; și pe ancadramentul icoanei cu „Sf. Mahramă” este vizibilă pânza de maruflare folosită în tehnica de realizare originală pentru asigurarea unei fisuri preexistente a scândurii.

Propuneri de tratamente aferente formelor de degradare identificate

La suportul de lemn:

- îndepărtarea materialelor necorespunzătoare de la chituirile anterioare;

- îndepărtarea repictării de pe versou;
- consolidarea fragmentelor fracturate și distanțate prin îmbinare asigurată;
- înlocuirea traversei lipsă cu una confecționată din lemn nou;
- completarea elementelor decorative lipsă cu elemente reconstituite din chituri fixate pe schelet de lemn nou;
- completarea lipsurilor masive prin parchetare;
- consolidarea suportului fragilizat prin impregnare;
- completarea lipsurilor de mici dimensiuni prin chituri diferite compatibile.

La stratul pictural:

- desprăfuire;
- îndepărtarea depunerilor aderente;
- completarea lipsurilor prin chituire stratificată, inclusiv a orificiilor de zbor de pe forma sculptată, de pe icoane, de pe zonele completate cu lemn nou;
- integrarea cromatică diferențiată: tratteggio pe formă, velatură și rittoco la uzuri și orificii și cracheluri distanțate.

Derscrierea metodologiei de intervenții la suportul de lemn

În vederea consolidării suportului original grav afectat de o multitudine de factori de degradare, s-a stabilit ordinea intervențiilor de restaurare conform propunerilor de tratament formulate după analiza stării de conservare care, au urmărit prioritar redarea rezistenței mecanice a suportului, reconstituirea formei originale în funcție de martorii existenți și nu în ultimul rând facilitarea operațiilor de restaurare ce urmau a fi efectuate la stratul pictural. În acest scop s-a stabilit metodologia de intervenție care a ținut cont de: compatibilitatea materialelor, reversibilitatea parțială sau integrală a operațiilor și aspectul estetic final al lucrării. Intervențiile de restaurare propuse nu au urmărit redarea funcției originale a obiectului și au fost efectuate etapizat urmărindu-se în primul rând stabilizarea frizei la factorii de microclimat și stoparea degradărilor active.

Suportul a fost întregit și consolidat prin îmbinarea elementelor fracturate și detașate, operația având ca scop:

- reconstituirea formei și dimensiunilor originale a fragmentelor de friză
- crearea unei noi rezistențe mecanice a ansamblului
- stabilitatea intervenției în timp la condițiile de microclimat (diferențele de temperatură și umiditate)
- compatibilitatea cu intervențiile ulterioare de restaurare a stratului pictural aferent.

Materialele propuse pentru această operație au fost următoarele: adezivi și lianți organici (clei de oase), dibluri din lemn de tei, chituri compuse din: soluție de clei de oase, praf de cretă purificată, rumeguș fin din lemn de tei, bastoncini, hârtie abrazivă de granulații diferite (100 până la 400).

Fragmentele detașate de pe urma fracturării suportului au fost îmbinate prin adosare pe urma neregulată a fisurii. S-a urmărit obținerea planeității inițiale, atât pe spatele frizei cât și pe fața pictată.

Etapele operației au constat în: localizarea și fixarea diblurilor (în număr de șapte, având o lungime de 6 cm), în locașe special confecționate la dimensiunea dorită (adâncimea orificiilor a fost de 3 cm de o parte și de alta a fragmentelor detașate) (foto 3. b.). Orificiile de montare au fost practicate cu un burghiu de lemn de dimensiune 8 mm, în cantul fracturat al scândurii, de așa manieră încât să rămână ascunse la îmbinarea finală. Montarea diblurilor s-a făcut prin încheiere cu soluție de clei de oase (70 % concentrație), după care s-au adosat fragmentele și s-au presat prin legare cu cordoane elastice, fiind lăsate la o uscare liberă. Scopul introducerii acestor dibluri a fost de a mări rezistența frizei pe urma fisurii având în vedere că lemnul suportului era puternic fragilizat în urma atacului biologic.

În vederea stabilizării scândurii suportului, s-a cedat la înlocuirea traversei lipsă. Aceasta a fost confecționată din lemn de tei nou, stabilizat, după forma și dimensiunile locașului original care avea profil în formă de rândunică. Traversa în pană, cu profil similar are o lungime de 33 cm și a fost introdusă în locașul original după ce a fost crestată în patru locuri pentru a copia deformarea suportului, constând din curbarea după inelele de creștere anuală. În final, lemnul nou al traversei va fi stabilizat prin impregnare odată cu suportul.

Partea inferioară a fragmentului de friză care, în urma unei fracturi prezenta o zonă lipsă a suportului a fost consolidată prin completarea lipsurilor masive prin parchetare (fig. 2).

Scopul operației a constat în refacerea zonelor lipsă din suportul de lemn cu reconstituirea dimensiunilor și formei originale printr-o metodă care să confere stabilitate în timp intervenției.

Materialele folosite pentru această operație au fost următoarele: soluție de clei de oase, baghete din lemn de tei stabilizat, bastoncini din bambus, praf de cretă purificat, chit din soluție de clei de oase și praf de cretă purificată, scule și instrumente.

Intervenția a constat în: în prima fază s-au introdus un rând de bastoncini înfipte cu vârful ascuțit în planul median din cantul suportului original, realizând astfel un plan de ghidare a suprafețelor de parchetare. Bețișoarele de bastoncini fost fixate prin încheiere în cant și pensulate cu soluție de clei de oase pentru fixarea între ele. După presare și uscare liberă, s-a continuat parchetarea cu baghete din lemn de tei stabilizat, tăiate și fasonate la dimensiunile necesare, orientate cu fibra alternativ, una față de cealaltă (img. 4). Parchetarea s-a efectuat atât pe o parte cât și pe cealaltă a planului de ghidare obținut inițial. Baghetele au fost impregnate în soluție de clei, la cald și montate prin adosare și înglobare parțială într-un chit pentru o mai bună aderență. Operația s-a efectuat în etape succesive cu perioade de uscare și presare între. După uscare, zona parchetată a fost fasonată la contur cu dalta pentru aducerea

în planul original. La final s-a șlefuit cu hârtie abrazivă de diferite granulații (80 – 100).

Fragmentul de friză care prezenta lipsuri numeroase ale elementelor decorative sculptate din același suport prin traforare a fost reîntregit prin completarea elementelor decorative lipsă cu elemente reconstituite din chituri fixate pe schelet de lemn nou.

Reconstituirea a avut ca scop refacerea aspectului original pe bază de analogie cu elementele decorative similare de pe alte fragmente de friză (foto 5–9), realizarea unui aspect estetic unitar al frizei și crearea legăturii de rezistență între icoane.

Materialele folosite: soluție de clei de oase, baghete din lemn de tei stabilizat, bastoncini din bambus, praf de cretă purificat, chit din soluție de clei de oase și praf de cretă purificată, chituri din soluție de clei de oase, praf de cretă și rumeguș din lemn de tei.

În prima fază s-a creat un schelet din baghete din tei fixate în axul median al ornamentului și în elementele laterale cu un chit pe bază de soluție de clei de oase și rumeguș din tei (foto 10). După uscare, pe acest schelet inițial s-au construit formele decorative lipsă în etape succesive cu bucăți de lemn înglobate în chit, urmărindu-se planurile și formele decorației existente (foto 11). Reconstrucția stratificată a urmărit eliminarea tensiunilor secundare dintre elementele originale și intervenție, precum și o cât mai mare stabilitate în timp a completării. În faza finală, după o uscare prealabilă a volumelor astfel obținute, acestea au fost chituite în vederea integrării cromatice. Chituirea s-a efectuat în mai multe etape: inițial s-a aplicat cu spatula un chit din soluție de clei de oase și rumeguș din lemn de tei pentru a modela forma (foto 12), iar ulterior, pentru finisare s-a aplicat un chit compatibil cu grundul original din soluție de clei de pește 12 % și praf de cretă purificată (foto 13). După toate etapele de chituire s-a lăsat un interval de uscare pentru a evita fisurarea și facilita aderența unui strat la altul. În final, volumele obținute s-au finisat printr-o șlefuire uscată cu hârtie abrazivă de diferite granulații (280 – 800) (foto 14–15).

În vederea reconstituirii planeității inițiale a stratului pictural, s-a efectuat o chituire stratificată a zonelor lipsă (lacune), inclusiv a orificiilor de zbor și a zonelor completate cu lemn nou. Această operație s-a efectuat în etape succesive cu un chit preparat din materiale compatibile cu tehnica de execuție originală, reversibile și neutre din punct de vedere chimic.

În prima etapă s-au degresat zonele lacunare prin tamponare cu o soluție în părți egale de alcool etilic cu apă, urmată de îndepărtarea mecanică a depunerilor.

În etapa a doua, după o uscare prealabilă în vederea creării unei bune aderențe la suprafața a chiturilor, zonele lacunare au fost pensulate cu o soluție de clei de pește 12%. Chituirea propriu zisă a început în etapa următoare și a constat în distribuirea chitului compus din soluție de clei de pește 12% și praf de cretă purificată, prin pensulare. Au urmat succesiv, în funcție de profunzimea lacunelor, de la 1 la 4,5 straturi de chit distribuite prin pensulare.

Aceste operații au fost efectuate inclusiv pe suportul din lemn nou reconstituit prin parchetare. Orificiile de zbor ale insectelor xilofage au fost obturate de asemenea în etape succesive. În prima etapă s-au introdus în profunzime câlți înglobați în soluție de clei de oase cu ajutorul unei pensete și a unei sonde. În etapa următoare, orificiile au fost completate la nivel cu același chit menționat la operația anterioară, cu ajutorul unei seringi.

Pe forma sculptată s-a aplicat un chit de consistență mai mare cu ajutorul unei spatule, urmărindu-se, în etape succesive reconstituirea planurilor, muchiilor, curburilor decorației sculptate prin analogie cu martori existenți pe alte fragmente de friză, dar și de pe fragmentul în lucru. Pe tot parcursul operației de chituitură s-a urmărit respectarea marginilor neregulate ale picturii originale, evitându-se încălcarea acestora. La final, după uscarea chitului, s-a efectuat finisarea zonelor chituite prin șlefuire uscată cu ajutorul hârtiei abrazive de diferite granulații (280 – 800), pentru obținerea unei suprafețe cât mai uniforme care să permită reconstituirea imaginii și tonurilor originale prin integrare cromatică. Pe zonele unde chitul era sub nivel, s-a repetat operația și s-a revenit cu o șlefuire ulterioară.

În vederea atenuării contrastului dintre zonele chituite de culoare albă și policromia originală, am propus o intervenție de integrare cromatică prin retuș diferențiat în funcție de suprafața, tonul local și forma sculptată. În acest scop, în prima fază s-a efectuat o pensulare prin distribuirea în tehnica velatura a unui ton local care să poată fi folosit ca suport cromatic pentru revenirea în tehnica *trattegio*. Materialele folosite au fost: soluție de clei de gălbenuș de ou 1 la 4 părți și culori de acuarelă. În etapa următoare am continuat retușul în tehnica *tratte-*

gio (foto 16–17.) folosind un amestec optic al tonurilor pentru a asigura zonei integrate luminozitatea din albul grundului din substrat. Pe forma sculptată, prin tehnica *trattegio* am preluat forma în măsura în care aceasta era necesar să fie subliniată. Pe ansamblu s-a urmărit obținerea unui ton local neutru, vibrat care să nu intre în concurență cu pictura originală. S-a început cu pete foarte deschise (diluante) peste care s-a revenit cu tente din ce în ce mai închise urmărindu-se din aproape în aproape efectul unitar al cromaticii de ansamblu. Pentru crachelurile distanțate ale peliculei de culoare și orificiile de zbor de mici dimensiuni, am propus un retuș imitativ punctiform *ritocco* care la rândul lui să poată fi folosit și pentru integrarea cromatică a zonelor de legătură dintre albul chituirii și uzurile și roșăturile peliculei de culoare originale. Pe icoană s-a urmărit refacerea unitară a cromaticii inițiale prin reconstituirea detaliilor draperiei, umbrelor, luminilor, carnației.

Integrarea cromatică a avut în vedere devierea de ton ce v-a interveni după uscare ținând cont de tonalitatea finală virată la vernisare. În acest scop nuanțele sunt în general cu un ton mai deschise decât nuanțele originale.

Cornelia Bordașiu

Resturator pictură tempera, lector univ. drd.

Universitatea de Arte George Enescu

6600 Iași, str. Sărării nr. 189

Tel.: +40-232-225-333

E-mail: bordasiu@arteiasi.ro

Traducere: Zsuzsanna Mara

TITLURILE FOTOGRAFIILOR

- Foto 1.* Icoanele praznicare „Sf. Mahramă” și „Biciuirea lui Hristos” din friza Patimilei lui Iisus, biserica mănăstirii Bistrița
- Foto 2. a-b.* Orificiile de zbor pe versoul icoanei, pictate ulterior cu culoare de ulei
- Foto 3.* Îmbinarea facturilor distanțate
- Foto 4.* Reconstituirea părților lipsă din suport, prin parchetare
- Foto 5.* Completarea stratificată a formei de contur prin analogie
- Foto 6-7.* Reconstituirea formelor cu baghete din lemn de tei stabilizat
- Foto 8-9.* Grunduirea elementelor noi cu chit din soluție de clei de oase, praf de cretă și rumeguș din lemn de tei
- Foto 10-14.* Completarea stratificată a formelor sculptate
- Foto 15.* Friza fragmentară după completare și grunduire
- Foto 16-17.* Zone completate în timpul integrării cromatice

ILUSTRĂȚII

- Fig. 1.* Reprezentare stratigrafică a degradărilor suportului și stratului pictural
- a. suportul de lemn original fragilizat
 - b. strat de grund friabilizat
 - c. strat de bolus de pe forma sculptată
 - d. foiță metalizată erodată
 - e. pânză de sub preparația originală, desprinsă
 - f. depuneri ulterioare aderente
 - g. fracturarea suportului cu dislocare parțială
 - h. lacună în stratul pictural
 - i. desprindere oarbă
 - j. orificii de zbor și eclozare a insectelor xilofage
 - k. canale ale insectelor xilofage
 - l. lipsuri masive din suportul de lemn
 - m. microfisuri pe urma fibrei lemnului